

Nordens koordinater

*Vetenskapliga konstruktioner
av en europeisk region 1770–1850¹*

Hendriette Kliemann

Unter dem Worte Norden versteht man [...] die Länder, welche zunächst dem Nordpol liegen. In der letzten Bedeutung ist es ein äußerst unbestimmter Begriff, indem man bald mehr, bald weniger darunter versteht. Es läßt sich vom Norden, sobald der Begriff einmal genau festgesetzt ist, eine allgemeine Charakteristik entwerfen, welche die gemeinschaftlichen Eigenheiten der Länder und ihrer Bewohner (Nordländer) enthielte.²

Nordenbegreppets mångfaldighet och förändring

”Norden” – vad är det? Var ligger den? Definitionen borde vara enkel. Det handlar i första hand om ett väderstreck och som sådant borde det väl vara en oföränderlig fixpunkt. Men väderstreck är också geografiska begrepp. Som sådana betecknar de vid varje givet tillfälle de områden som utgår från en specifik betraktare, varför definitionen också beror på ståndpunkten.³ Definitionen försvåras ytterligare av den betydelseförskjutning som ett begrepp utsätts för under tidens lopp. Det gäller också geografiska benämningar och egennamn.⁴ ”Norden” har vid olika tider och i olika sammanhang betecknat olika geografiska områden. Den har haft en stor töjbarhet över tid och kunnat associeras på olika sätt. På romarnas tid gällde alla ”barbariska” länder bortom Alpenna, dvs. utanför Romarriket, som ”nordiska”. Norden har också betecknat vikingarnas och normandernas kultur, liksom det protestantiska Europa utanför de katolska länderna samt Nederländerna och Nordsjön. Norden kan även beteckna Hansans inflytelseområde eller dagens Norden, dvs. Nordeuropa som det definieras av Nordiska Rådet.⁵

Under tidens lopp har det således funnits en rad olika definitioner. Definitionen försvåras ytterligare av generationernas olika tolkningsmönster och syn på begreppet ”Norden”. Grovt taget kan man urskilja två olika tolkningar: å ena sidan ett Nordenbegrepp som präglas av den antika världsbilden och behärskas av ett Nord–Syd-tänkande, å den andra ett Skandina viendominerat Nordenbegrepp.⁶ Den antika världsbildens Nord–Syd-dikotomi dominerade synen på Norden fram till 1700-talet. Den baserades på tvådelningen av den kända världen i de bekanta och civiliserade länderna kring Medelhavet respektive de okända, ”barbariska” områdena i norr. Norden sträckte sig således obestämt och vittfam-

nande från Atlanten ända till Asien, och kunde inbegripa de brittiska öarna likaväl som dagens Östeuropa och Sibirien. Ryssland betraktades fram till 1700-talet som en ”nordisk” stat. Tsar Peter I (1672–1725) ansågs vara den store härskaren i ”Norden” och Köpenhamn, Stockholm, S:t Petersburg och Gdansk betraktades som tillhörande samma nordliga krets.

Kring 1800 förminskades dock Nordenbegreppets geografiska räckvidd drastiskt. Dess gränser försköts parallellt med uppfinnandet av ”Östeuropa”, som i forskning, historieskildringar, reseberättelser och liknande sammanhang konstruerades som det framväxande Västs motpol.⁷ Ryssland, som hittills hade räknats till de nordiska makterna, kom alltmer att betraktas som en ”östlig” istället för en ”nordisk” stat. Uppkomsten av begreppet *Osteuropa* beskrivs i detalj av östeuropahistorikern Hans Lemberg i en uppsats från 1985, där han visar att ”Östeuropa” var en konstruktion av det tidiga 1800-talet.⁸ I motsats därtill förlägger den amerikanske forskaren Larry Wolff i *Inventing Eastern Europe* (1994) Östeuropas uppfinnande redan till 1700-talet. Han tar dock inte hänsyn till det samtida språkbruket, som fortfarande använde sig av begreppet ”Norden”. ”Östern” kändes bara till som ”Orient”.⁹ Dessa två studier undersöker de stora förändringar som ”Norden” och ”Östern” genomgick under tiden kring år 1800. Deras fokus ligger dock på Östeuropa. Förändringarna i uppfattningen om Norden nämns bara i förbigående.

Skapelsen av ”Östeuropa” på Nordens bekostnad visade sig framgångsrik under 1800-talet och kulminerade i Krimkriget (1853–56). Med ”Norden” avsågs sedermera i första hand Skandinavien. Denna nya och geografiskt inskränkta Nord försågs mot bakgrund av nationsbildningsprocessen med ett nytt, framför allt kulturellt, innehåll. De negativa attribut som dittills hade karakteriserat ”Norden”, som civilisatorisk efterblivenhet och ”barbari”, associerades i det följande med begreppet ”öst”. Den skandinavisk–germanska Norden upphöjdes däremot som civilisationens respektive germanernas vagg, och försågs med positiva innebörder och ett nytt kulturellt innehåll.¹⁰

Syfte, material och avgränsning

Denna text fokuserar på Nordenbegreppetsandel kring 1800. Till grund för denna uppsats ligger författarens tyskspråkiga avhandling *Koordinaten des Nordens: Wissenschaftliche Konstruktionen einer europäischen Region. 1770–1850* (”Nordens koordinater: Vetenskapliga konstruktioner av en europeisk region. 1770–1850”), där förändringarna i bilden av denna europeiska region vid övergången till modern tid har undersökts med hjälp av Nordendefinitioner i tysk- och skandinaviskspråkigt, vetenskapligt källmaterial. Denna text sammanfattar de väsentliga resultaten.

Undersökningsperioden sträcker sig från 1770 till 1850, från begynnelsen av den systematiska, vetenskapliga forskningen om Norden över de kulturella och politiska förändringarna under Napoleonkrigen till Nordenbegreppets nationalisering, politisering och ideologisering vid mitten av 1800-talet, parallellt med Östeuropabegreppets etablering. I denna process spelade vetenskapen en avgörande roll. Det var lärda vetenskapsmän som forskade om de europeiska regionerna, gjorde dem till sina forskningsfält och på detta sätt medvetet och explicit definierade begreppen. Det är därför som undersökningen fokuserar på den vetenskapliga miljön och inte t. ex. på skönlitterära källor eller reseskildringar. I de sistnämnda finns givetvis mycken värdefull information om bilden av de nordliga regionerna, med utförliga beskrivningar och berättelser om de olika länderna och regionerna, men det är sällan man hittar explicita överläggningar och uttalanden om vad Norden är och hur den skulle kunna definieras och begränsas.¹¹ Dessa teoretiska reflexioner och regionala koncept hittar man däremot i den vetenskapliga litteraturen, för vilken reseberättelserna dock utgjorde en mycket viktig informationskälla.¹²

Kring år 1800 befann sig vetenskaperna själva i en period av djupgående innehållsmässiga, metodiska, strukturella och institutionella förändringar. Undersökningsperioden sammanfaller med det som Björn Wittrock kallar den första stora transformationen i modern universitetshistoria.¹³ Med denna förbinder man vanligtvis de så kallade Humboldtiska idéerna och reformerna, som betonar forskningens och lärandets enhet, vetandets enhet samt ett forskningsprimat – dvs. undervisning baserad på och kontrollerad av vetenskapen – och ett ideal om en nationell kultur grundad på lärdom och vetenskap.¹⁴ I praktiken ledde dessa forsknings- och bildningsideal till en ökad vetenskaplig specialisering och differentiering. Upplysningens universellt lärde avlöstes av specialisten, som var expert på ett noga avgränsat område och inte längre generalist. Så småningom utformades och etablerades självständiga vetenskapliga (del)ämnen, bland dem de för den stora, vida ”Norden” relevanta disciplinerna nordisk fornforskning, germanistik, skandinavistik, slavistik och orientalistik.¹⁵ Inom vart och ett av dessa ämnen var forskarna angelägna om att bestämma det egna forskningsfältet. På detta sätt bidrog de nya disciplinerna och den vetenskapliga specialiseringen väsentligt till fragmenteringen av den stora, vidsträckta Norden. Samtidigt bidrog nationsbildandet och sökandet efter den nationella identiteten till en allt starkare orientering mot den enskilda nationens språk, kultur och historia.¹⁶ På långt sikt ledde detta till att konceptet om den transnationella, kontinentövergripande och kosmopolitiska Norden överlevde sig självt.

Analysen fokuserar på källor från den tysk- och skandinaviskspråkiga vetenskapliga miljön. Detta val sker på grund av de nära kulturella och vetenskapliga förbindelserna mellan Skandinavien och Tyskland; den

stora, ömsesidiga påverkan mellan tysk- och skandinavisktalande vetenskapsmän och deras intensiva vetenskapliga utbyte inom de nordiska ämnena under denna tid.¹⁷ Det var framför allt i dessa länder som man på ett systematiskt sätt började sysselsätta sig med Norden. I Skandinavien därför att man var angelägen om att forska om den egna regionen och dess historia, i Tyskland därför att man saknade ett lika rikt och omfattande källmaterial om det egna förflutna som det som fanns i Skandinavien, men också i andra europeiska länder, varför man åberopade sig på släktskapet mellan de tyska och skandinaviska folkstammarna.¹⁸ Norden är alltså både självbild och en bild av det andra. Det ena är i detta sammanhang förutsättningen för det andra.¹⁹

Bernd Henningsen talar om en speglad ”germanisering” (*gespiegelte Germanisierung*), där tyskarnas bild av det andra och identifikationen med denna bild har lett till en förstärkning av självbilden i Skandinavien. Från Island kom de fornnordiska källorna till Skandinavien, i synnerhet till forskarna i Köpenhamn. Därifrån fick de tyska vetenskapsmännen materialet för sina forskningar. Deras ”germaniserade” utläggningar lästes och kommenterades därefter i Skandinavien, där de förstärkte den egna självbilden.²⁰ Det är denna växelverkan mellan den skandinaviska och den tyska vetenskapliga miljön som motiverar den språkliga och geografiska avgränsningen av källmaterialet. Det står dock utom tvivel att en utvidgning utöver dessa länder och språk skulle kunna ge ytterligare perspektiv på ämnet och berika den begreppshistoriska forskningen om Norden.

Med analysen av de vetenskapliga definitionerna av Nordenbegreppet eftersträvades i avhandlingen tre ändamål. För det första var målet en typologisering av Nordenbegreppet och en systematisk undersökning av konstruktionens olika nivåer. Det andra ändamålet var att strukturera tidsperioden 1770–1850 och diskutera möjliga cesurer och vändpunkter inom denna period. Det tredje syftet var analysen av debattens räckvidd och den europeiska kontextens betydelse. I det följande kommer till att börja med olika forskningsperspektiv på Norden att framställas och diskuteras. Därefter sammanfattas avhandlingens väsentliga resultat analogt med de ovan formulerade syftena under rubrikerna ”Nordenbegreppets flexibilitet”, ”Förändringarnas olika nivåer” och ”Den europeiska dimensionen”.

Forskningsperspektiv på Norden

I dagens forskning kan man urskilja minst tre olika sätt att närma sig regionen ”Norden”. Det första är att se formeringen av Norden som en process, i vilken uppfattningen om Nordenbegreppet inte är given. Fokus ligger härvid på den samtida Nordenbilden och på de samtida definitionerna av denna region. Det handlar således om en begreppshistorisk ansats.²¹

Hittills har själva begreppet ”Norden” dock inte blivit föremål för en sådan systematisk och utförlig analys. År 1926 gjorde konsthistorikern Johannes Schwieger ett ensamt försök att närma sig begreppet ”Norden”, eftersom han hade insett att den moderna vetenskapen inte använde sig av ett enhetligt begrepp och inte heller reflekterade över den rådande mångfalden i definitionerna, vilken berodde på sammanhanget och författaren.²²

Det andra sättet att närma sig ”Norden” är att i efterhand konstruera den som en historisk region (*Geschichtsregion*).²³ Fokus ligger på det – politiskt, socialt och kulturellt – strukturellt gemensamma inom ett specifikt, nordligt, territorium under en specifik tidsperiod. Dessa definierar regionens samhörighet oavsett hur de samtida uppfattningarna om och definitionerna av denna region såg ut. Som exempel kan nämnas de olika försöken att etablera Östersjön eller Nordösteuropa som sådana historiska forskningsenheter.²⁴ Det tredje sättet är att betrakta ”Norden” som ett under en specifik period existerande, politiskt rum. Fokus ligger härvid på det gemensamma politiska agerandet utifrån den av samtiden allmänt accepterade tillhörigheten till denna region. Regionen betraktas som en samtida konstruktion.²⁵

Inte minst mot bakgrund av kultur- och rumforskningens popularitet efter den så kallade *cultural* och *spatial turn* är det viktigt att tydligt skilja dessa olika perspektiv åt och att klargöra den egna ståndpunkten. Detta kan då hjälpa till att bringa analytisk reda i det ökande och därför också allt oftare oklara bruket av begreppen ”rum” och ”kultur”.²⁶ I samband med ”Norden” har hittills framför allt studier om den s. k. kulturella konstruktionen av denna region, där tonvikten lagts på dess innehåll och gemensamma kulturella egenskaper, förekommit. Hit hör t. ex. den av Øystein Sørensen och Bo Stråth utgivna antologin *The cultural construction of Norden* (1997) och Bernd Henningsens *Der Norden: Eine Erfindung* (1993).²⁷ Nordens skiftande geografiska räckvidd diskuteras dock mera sällan. Denna text sammanför båda dimensionerna i form av en begreppshistorisk analys som tar hänsyn till rummet och till kulturen. Den följer den ansats som Martin W. Lewis och Kären E. Wigen uppvisar i sin studie om kontinenterna, *The myth of continents* (1997), där de skiljer ”spatial constructions” och ”cultural constructions” åt.²⁸ Formeringen av Norden betraktas härvid som en process i vilken uppfattningarna om Norden varierat över tid, beroende på intresseläget och sammanhanget. Beroende på de kriterier som använts för definitionen av begreppet klassificeras Nordenkonstruktionerna i denna text under de tre rubrikerna, eller dimensionerna, klimat, rum och kultur.

Klimatdimensionen bildar förutsättningen och bakgrunden för de geografiska och kulturella Nordenkonstruktionerna.²⁹ Den frågar efter de naturliga förutsättningarna och efter klimatteoriernas betydelse för konstruktionen av denna region. Den ägnar sig åt klimatteoriernas påverkan

på Nordenbilden och definitionen av den nordiska naturen och den nordiska karaktären, men den fokuserar också på sådana koncept som betraktar Norden som en av de europeiska klimatzonerna. Klimatdimensionen beskriver Nordens tidlösa innehåll: dess kalla och nordliga läge, och dess natur. Dessa klimatförutsättningar utgör den konstanta projektionsskärmen mot vilken Norden konstrueras och avgränsas mot Södern. De bildar bakgrunden för så gott som alla Nordenkonstruktioner omkring år 1800.

Den geografiska dimensionen sysselsätter sig med rummet och frågan ”var?”. Den lägger således tonvikten vid de rumsliga föreställningarna om Norden, Nordens läge och dess gränser. Den frågar vilka länder som räknades till Norden. På den transnationella nivån bildar Europabilder, geografiska föreställningar, förändringar på den europeiska politiska kartan och förskjutningar i de europeiska maktförhållandena bakgrunden för interpretationen av den geografiska dimensionen.³⁰ Den handlar om Nordens funktion inom Europa i statsvetenskapliga forskningskoncept och behandlar det s. k. ”Nordiska staternas system” (*Nordisches Staatensystem*) och den s. k. ”Nordiska jämvikten” (*Nordisches Gleichgewicht*) samt Rysslands nordiska *image*.³¹ Men den frågar också efter den fysiskt geografiska konstruktionen av Norden. Slutligen kastar den ljus över Nordens olika gränzoner, regioner, centra och periferier, bland dem Alperna, Östersjön, Skandinavien, Danmark, Sibirien och Lappland.

Den kulturella dimensionen fokuserar på Nordens innehåll och lägger tonvikten vid frågorna ”vad?” och ”hur?” i stället för ”var?”. Den fokuserar på det delvis nya kulturella innehåll, som utvecklas inom mytologi, historia, språk, litteratur, konst och arkitektur, dvs. på de områden som nationerna använder sig av för den egna definitionen och legitimeringen i början av 1800-talet. I den vetenskapliga kontexten är det just nyetableringen, specialiseringen och ideologiseringen av de enstaka ämnena som bestämmer interpretationen av Nordens kulturella dimension. Den handlar om förhållandet mellan vetenskap och nation och utdanandet av den nationella identiteten genom konstruktionen av en transnationell region.

Nordens flexibilitet

”Norden” är ett begrepp som definieras på olika sätt beroende på kontexten och ämnet, författarens ståndpunkt, hans målsättningar, intressen och intentioner. Frågar man vad som kännetecknar Norden, så är det nog dess flexibilitet som är det mest markanta. Denna flexibilitet visar sig såväl när det gäller Nordens gränser och dess skiftande geografiska utsträckning som ifråga om Nordenbegreppets definition vid olika tidpunkter. Flexibel är dessutom interpretationen och utläggningen av de egenskaper som karakteriserar Norden. Dessa tre spelvarianter av Nordens flexibilitet beskrivs i det följande.

Nordenbegreppets geografiska flexibilitet visar sig först och främst däri att det är omöjligt att klart och tydligt ge en geografisk definition av Norden med hjälp av det samtida källmaterialet. Det gjordes mångfaldiga förslag till olika geografiska indelningar och många nyuppfinningar av geografiska benämningar kring 1800. De vittnar om de samtida forskarnas kreativitet och fantasi, framför allt under decennierna före sekelskiftet, när geografin började etablera sig som ett eget forskningsfält och löstes från historievetenskapen.³² Dessa geografiska utkast sträckte sig över ett område som sträckte sig från Alperna och Atlanten till den asiatiska delen av Ryssland. Det är anmärkningsvärt att "Norden" inte nämndes som en självständig region under detta namn i den geografiska, statsvetenskapliga och statistiska litteraturen kring 1800. I stället talade man om "Nord-europa", "Skandinavien", "Östersjöländerna" och "Nordsjöländerna" (*Ostseeeländer* och *Nordseeeländer*) eller de "Nordiska länderna" (*Nordische Länder*), de "Nordiska rikena" (*Nordische Reiche*) eller "Midnattsstaterna" (*Mitternächtige Länder*).³³

Det fanns dock vissa regioner och gränzoner som de samtida forskarna regelbundet hänvisade till. Hit hörde Europa norr om Alperna, Östersjön, Skandinavien, Danmark – vilket fungerade som gränzon mellan nord och syd – samt Sibirien och Lappland. I samband med den universella Nord-Syd-dikotomin nämndes Alperna som Nordens gräns redan under antiken. Men denna definition fanns också kvar på 1800-talet.³⁴ Östersjön beskrevs framför allt från tysk sida som "Nordens Medelhav".³⁵ Det var den förmenta, germanska gemenskapen som framhävdes och som skulle motivera det regionala sambandet.³⁶ Skandinavien framstod som Nordens naturliga enhet och frammanades som sådan framför allt av skandinavismens anhängare.³⁷ Danmarks tillhörighet till Norden var däremot oklar. Landet intog en brofunktion mellan Norden-Skandinavien och kontinenten-Tyskland. Beroende på det politiska intresseläget räknades Danmark antingen till den ena eller till den andra sidan.³⁸ Gemensamt för dessa regioner var att de bara framställde förment geografiska konstruktioner. I själva verket bestämdes de i första hand av politiskt allians-tänkande. Sibirien och Lappland framstod däremot som den ryska respektive skandinaviska Norden. De representerade kartans utkanter och yttersta regioner. Båda var föremål för romantiskt svärmeri och bildade projektionsskärmar för respektive nations framtid.³⁹

Vid sidan av den geografiska flexibiliteten visade Norden också en tidlig flexibilitet. Den förekom i två olika varianter i den vetenskapliga debatten kring 1800, och formulerades förenklat på följande sätt: varje tid har sin egen Nord och "Norden" betecknar en specifik historisk tidsperiod.

Bakom tesen att varje tid hade sin egen Nord låg insikten att varje epok hade en egen Nordenbild och att det var denna definition av Norden som måste läggas till grund för den egna forskningen om just denna tidsepok.

Göttingenhistorikern August Ludwig von Schlözer (1735–1809) skilde t. ex. på olika kronlogiska nivåer i sin allmänna nordiska historia, *Allgemeine Nordische Geschichte* (1771).⁴⁰ Häri utvecklade han en systematisk teori av programmatisk karaktär om den nordiska historien och de nordiska folkstammarna. Denna bok markerar därför början till utförliga och systematiska studier om just ”Norden”.⁴¹ Schlözer lade fram ett utkast till ett nordiskt system för den bibliska tiden med en *pontisk, baltisk, rysk, samojedisk* och *sibirisk* Norden, och tillfogade beteckningen *Polar-Norden* för 1400-talet. Sedan varierade han denna indelning vid beskrivningen av de antika föreställningarna om Norden genom att då indela ”den stora Norden” i den *keltiska, baltiska, finska* och *pontiska* Norden.⁴² Norden blev i detta sammanhang till ett kontextrelaterat, historierumsligt koncept.

Den andra varianten, som använde ”Norden” för att beteckna en viss tidsperiod inom historien formulerades i korrelation med de moderna nationalstaternas uppkomst och ansträngningarna att legitimera dem. I denna kontext var ”Norden” liktydig med ”Skandinavien”. Det spänningsförhållande som resulterade ur anspråket på att skriva den egna nationens historia och det förhållande att det handlade om en transnationell region löstes genom att Norden rycktes bort från samtiden. Den projicerades på en förfluten tid, i vilken det kulturellt gemensamma lagrade sig över de samtida, regionala skillnaderna. Detta visade sig bland annat i de samtida tidskrifter som ägnade sig åt ”nordiska” ämnen, t. ex. Peter Erasmus Müllers (1776–1834) *Sagabibliothek* (1817–20), de *Nordiske Oldskrifter* (1847–96) – utgivna av Nordiska Literatur-Samfundet i Köpenhamn – Christian Molbechs (1783–1857) *Nordisk Tidsskrift for Historie, Literatur og Konst* (1827) och Fredrik Barfods (1811–96) *Nordisk Ugeskrift*. Alla hade ”Norden” i titeln, men syftade framför allt på den egna nationen. Nordens tidliga flexibilitet fogades till den rumsliga flexibiliteten. Geografin blev till historia. ”Norden” avsåg sedermera en – vid varje givet tillfälle olikartat definierad – tidlig epok.

Den vetenskapliga debatten om Norden kännetecknades förutom av flexibiliteten angående rum och tid också av en flexibilitet angående Nordenbegreppets innehåll. För karakteriseringen av Norden användes dock vissa konstanta egenskaper. Flexibiliteten låg därför snarare i interpretationernas variabilitet och den skiftande utläggningen av just dessa egenskaper. Till dessa egenskaper hörde Nordens perifera läge, dess långvarighet, ursprunglighet och överlägsenhet, beskrivningen av den nordiska naturen och Nordens permanenta konkurrensförhållande till Södern.

Nordens avlägsna läge utgjorde en central aspekt i den vetenskapliga debatten kring 1800. Inom politik och statsvetenskap skapade den förutsättningen för och nödvändigheten av konstruktionen av ett nordiskt styrkepolitiskt balanssystem (*nordisches Gleichgewicht*) och den däri rådande nordiska balansen (*nordisches Staatensystem*) på 1700-talet. Fram

till början av 1700-talet betraktades Sverige och Danmark som de nordiska makterna. Begreppet utvidgades när Ryssland gjorde sitt intåg på den europeiska politiska scenen under Peter den store. Som en reaktion på det och för att kunna inbegripa Ryssland i de politiska maktfördelningsmodellerna, skapades tankefiguren om de nordiska staternas system som motpart till de sydliga staternas system. Som nordiska stater räknades därefter vanligtvis Ryssland, Sverige med Finland och Danmark med Norge. Preussen befann sig mellan de sydliga och de nordliga staternas system och kunde, beroende på situationen, räknas såväl till Norden som till Södern.

Denna indelning fanns kvar ännu på 1800-talet. Först efter Napoleonkrigen avlöstes denna tankefigur långsamt av andra modeller, som bättre kunde återspegla den aktuella maktfördelningen i Europa.⁴³ Den tyske statsvetaren Arnold Herrmann Ludwig Heeren (1760–1842) använde sig ännu av tvådelningen i de nordliga och sydliga staterna i den första upplagan av sin handbok i historien om de europeiska staternas system, *Handbuch der Geschichte des europäischen Staatensystems* (1809). I den fjärde upplagan, som kom ut 1822, dvs. efter Wienerkongressen (1814–15), upphävde han däremot denna dikotomi: ”Med hänsyn till den nära sammanvävningen mellan båda [systemen] bildar Europa från och med nu bara ett enda statssystem.”⁴⁴

Nordens avlägsenhet och därmed dess relativa okändhet bestämde också Nordens relevans som forskningsämne. För vetenskapsmännen var det just det perifera läget som garanterade lugn och ro och stabila förhållanden. Detta passade dem framför allt under Napoleonkrigens (1803–14/15) kaotiska läge. Vid denna tidpunkt lämpade sig den lugna Norden särskilt väl för vetenskapliga och framför allt för geografiska och statsvetenskapliga framställningar. Den tyske geografen Carl Ritter (1779–1859) började medvetet sin geografiska framställning av Europa i tre delar, *Europa ein geographische-historisch-statistisches Gemälde* (1804–09), med Nordeuropa, och inte med Syd- eller Västeuropa. Tyskland utelämnade han på grund av det politiska läget: ”Jag har valt den hittills lugna Norden som första del, när Tyskland får lugn och ro och därför tillåter en sådan framställning som den planerade, går ännu inte att säga. Det har därför inte inbegripits i dessa tre delar.”⁴⁵

Med sitt perifera läge utmärkte Norden kartans utkanter och kunde därmed stå för det okända och utforskade. Som sådan gav den redan under antiken rum för mytologier och utopier. Kring 1800 hade Norden dock nästan helt utforskats. Dess geografiska konturer hade klart och tydligt bestämts och dess topografi hade blivit känd. I det här läget fanns det inte längre någon plats för spekulationer. Projektionen av det okända förflyttades därför till en mytisk, icke fattbar förhistorisk tid – den nordiska forntiden.

Nordens avlägsenhet utgjorde ett väsentligt element i karakteriseringen av denna forntid och den nordiska mytologin. Opåverkad av folkvand-

ringarnas virrvarr kunde den nordiska traditionen enligt den samtida interpretationen vara genom århundradena. Därför, ansåg man, förelåg den i oförändrad och ren form. Här ligger det centrala motivet bakom den tyska adaptationen av den nordiska mytologin och traditionen. Eftersom Tyskland på grund av sitt centrala läge mitt på kontinenten utsattes för mångfaldiga kulturella inflytanden kunde det, enligt de samtida tolkningarna, inte bevara den egna, germanska traditionen. På grund av ett antaget släktskap mellan de skandinaviska och tyska folkstammarna, ansågs det rimligt och legitimt att i stället använda det skandinaviska kulturella arvet.⁴⁶

Nordens avlägsenhet garanterade långvarighet, ursprunglighet och överlägsenhet. Dessa var centrala beståndsdelar i Nordenkonstruktionen. Den nordiska naturen och det nordiska landskapet sågs som symboler för styrka, storslagenhet, beständighet och storlek. Nordens isolation, det kalla klimatet och den spektakulära naturen var centrala motiv för beskrivningen av denna region och tjänade som verktyg för att motivera dess egenart. De bildade den ständiga fond, mot vilken Nordens karakteristika konstruerades och regionen avgränsades mot Södern. I detta sammanhang gav klimatteorin de avgörande argumenten. ”Klimat” blev till ”natur” under första hälften av 1800-talet.⁴⁷

Konstruktionen av Norden skedde i ett permanent spänningsförhållande mellan den grekisk-romerska antiken, den humanistiska bildningen och kulturtraditionen samt den nordiska forntiden. Det visar sig bl. a. i de talrika förslagen att införa det fornnordiska språket i skolundervisningen, men också i strävandet efter ett gemensamt nordiskt språk och en gemensam litteratur. Denna önskan formulerades tydligt av t. ex. den danske språkforskaren Niels Matthias Petersen (1791–1862). I sin bok *Om språkkunskap i Norden* (1842) skrev han: ”Låtom oss eftersträfvä, att det icke skall vara någon särskilt Dansk, Norsk, eller Svensk litteratur, utan en gemensam Nordisk. Likasom Tyskarne ej skrifva Österrikiska eller Würtenbergska [...] utan Tyska, så låtom oss Nordboer allasamman skrifva Nordiska!”⁴⁸

Spänningsförhållandet till den klassiska bildningen blev mycket tydligt i Petersens analys av den humanistiska traditionens roll i nordisk skolundervisning:

Men att låta vår ungdom i skolan födjupa sig i ett sydligt språk och en sydlig litteratur, äfven om detta vore den grekiska, är dock hvarken görligt eller rådligt. [- - -] Skolans ändamål är icke att rycka ynglingen bort från fäderneslandet, utan att knyta honom fast derintill; icke genom ett beständigt vistande i södern väcka hopp och längtan, som norden aldrig kan tillfredställa [...] – utan att, genom en harmonisk utveckling, sätta honom i stånd till att föra det sanna, goda och sköna, hvilket i så hög grad uppenbarat sig i södern; öfver till norden, så vidt möjligt är. Eller, med andra ord: den allmänna bildningen såsom

menniskor kunna vi icke erhålla, utan genom insigt i den grekiska litteraturen, den särskilda bildningen såsom nordboer icke utan insigt i den nordiska litteraturen.⁴⁹

Norden framstod som ett ambitiöst, alternativt bildningsprojekt, som ett alternativ till Södern. Projektet misslyckades dock på grund av den klassiska traditionens övermakt.⁵⁰

Förändringarnas olika nivåer

I samband med Nordenbegreppets utveckling och förändring är förändringsprocessernas långfristighet och långvarighet och situationens öppenhet påfallande. Tiden kring 1800 kännetecknades av experimenterandet och laborerandet med olika begrepp och nya forskningsansatser. Många av de omkring 1800 framkastade Nordendefinitionerna förkastades efter en kort tid, några varade längre, men bara ett fåtal lyckades hävda sig. På de olika konstruktionsnivåerna – den klimatiska, geografiska och kulturella – skedde utvecklingen dels synkront, dels asynkront. Den påverkades lika mycket av regionala förhållanden och av nationella intressen. Det är omöjligt att göra en systematisk kronologisk indelning av perioden 1770–1850 på grund av Nordenbegreppets mångfaldighet och definitionsprocessens komplexitet. Det är dock möjligt att skissera grova kronologiska strukturer. I den vetenskapliga debatten om Norden kan man urskilja tre olika stadier, som inte löper i någon strikt kronologisk ordning utan oftast överlappar varandra. De sträcker sig från begreppets konkreta benämning, över den nationella och kulturella överföringen av begreppet och Nordens nationalisering, till Nordenbegreppets politisering och ideologisering.

Att ”Norden” är ett ytterst mångfaldigt begrepp visade sig tydligt i vetenskapsmännens uttalanden om denna region under 1800-talets sista decennier. Framför allt därför att begreppet kunde ha så många olika innebörder och betydelser, rådde det i början en allmän osäkerhet om vad Norden egentligen var för något. Schlözer krävde därför explicit att Norden skulle definieras. Han var dock medveten om att det inte fanns en slutgiltig definition av ”Norden”. I *Allgemeine Nordische Geschichte* skrev han:

Den nordiska historiens *begrepp* kunde jag endast bestämma på ett mycket godtyckligt sätt; det är helt relativt såsom alla namn som har tagits ifrån klimatet eller det geografiska läget: men en gång måste det dock bestämmas. Vi tyskar räknar oss själva inte längre till Norden; men redan fransmannen innesluter vårt land i sin *Nord*, och talar om Berlin som vi om Stockholm. De spanska författarna menar vanligtvis Storbritannien när de talar om Norden; och det är naturligt att den afrikanske geografi- och historieskrivaren kallar Medelhavet för Nord-sjön och tänker sig alla européer som nordiska folkslag.⁵¹

Trots alla sina betänkligheter var Schlözer tvungen att bestämma och begränsa sitt forskningsämne, den nordiska historien. Även andra samtida, som liksom Schlözer under andra hälften av 1700-talet för första gången vetenskapligt och systematiskt började sysselsätta sig med "Norden", hade liknande problem och laborerade med olika definitioner av begreppet. Det var således dags att bestämma "Nordens" innebörd. Schlözers uttalande var symptomatiskt för den uppfattning som rådde hos många av hans forskarkollegor, men också för det öppna forskningsklimat som härskade vid Göttingens universitet under denna tid. Alla försökte med varsina metoder att definiera och bestämma det egna forskningsämnet och att systematisera det tillhörande materialet, och skapade sig på det sättet varsin egen "Norden". Just därför att de var angelägna om att noga beskriva vad de forskade om, definierade de vanligtvis klart och tydligt vad de ansåg som "Norden" och vilka länder som de räknade till denna region. Deras Nordenkoncept var dock inte alls enhetliga. De användes flexibelt, beroende på det i varje enskilt fall bakomliggande forskningsintresset och syftet.

Den ökande differentieringen och urskiljandet av de olika vetenskapliga ämnena ledde till en fragmentering av den stora och vida Norden, som i många århundraden hade dominerat den europeiska världsbilden. Som "Östern" blev den föremål för ämnena orientalistik och slavistik. Som den "skandinaviska Norden" utforskades den av den nordiska arkeologin och fornforskningen, men också av de så småningom etablerade språkvetenskaperna germanistik och skandinavistik. Dessa nyetablerade forskningsfält avlöste så småningom den universella och vida Norden.⁵²

Vid sekelskiftet skedde som ett nästa steg i utvecklingen Nordenbegreppets nationella och kulturella överföring. Var för sig gjorde de enstaka nationalstaterna anspråk på den egentligen transnationella regionen "Norden". Med hjälp av denna region strävade de efter att legitimera den egna nationens existens. Motsättningen mellan nation och transnationell region skapade dock ett spänningsförhållande. Det löstes genom att Norden rycktes bort från sina geografiska gränser. I stället projicerades den tillbaka på en mytisk forntid, i vilken det kulturellt gemensamma överskuggade de samtida, regionala skillnaderna. Vid sidan av den vetenskapliga fragmenteringen skedde en nationell uppsplittring av Norden.

Fram till sekelskiftet hade de flesta forskarna ännu definierat Norden på ett övergripande sätt. De hade beskrivit den som en gemenskap av olika folkstammar och försökt hitta och visa upp de stora sammanhangen. På 1800-talet försköts intresset. Den egna nationen kom att stå i fokus i stället för universella frågor. Nu tjänade den nordiska forntiden syftet att begrunda den egna nationens överlägsenhet och att motivera det egna folkets framstående position bland de övriga "nordiska" nationerna. Inom Skandinavien blev denna interpretation av Norden tydlig i t. ex. den skandinaviska renässansen och i Adam Oehlschlägers (1779–1850) och

många andras entusiasm inför den nordiska forntiden, men också i den svenske arkeologen Nils Henric Sjöborgs (1767–1838) och den danske fornforskaren Finn Magnusens (1781–1847) forskning.⁵³

På den tyska sidan var det Johann Gottfried Herder (1744–1803) som med sin adaption av den nordiska mytologin levererade de avgörande elementen för den tyska interpretationen av Norden. Hans uppsats om Iduna eller föryngringens äpple, *Iduna oder der Apfel der Verjüngung* (1796), blev vägledande inte bara på grund av denna interpretation av Norden, utan också därför att den genom Herders krav på att vända sig till Norden i praktiken resulterade i den grundliga och entusiastiska vetenskapliga utforskningen av de fornnordiska källorna.⁵⁴ Det var framför allt vetenskapsmännen och inte poeterna, som på detta sätt gjorde den nordiska världen tillgänglig för eftervärlden.⁵⁵

Förutsättningen för denna positiva interpretation av Norden lades redan vid mitten av 1700-talet, i samband med de klimatiska interpretationerna av denna region. Det var fransmannen Montesquieu (1689–1755) som omformade den traditionella, kulturella syd–nord-dikotomin till en civilisatorisk Nord–Syd-lutning. Han grundlade därmed den genom hela Europa recipierade interpretation av klimatläran, som utgick från de nordiska och germanska folkens överlägsenhet.⁵⁶

I forskningsdiskussionen om Norden blandades under 1800-talets lopp alltfler politiska toner in. ”Arvsrätten” till Norden bestämde debatten senast från och med 1830-talet. De vetenskapliga ansträngningarna inriktade sig nu allt oftare på legitimeringen av territoriella anspråk. Stridspunkten var framför allt hertigdömena Slesvig och Holstein. De gav anledning till uppflammandet av dansk och tysk nationalism, patriotism i Slesvig och Holstein och skandinavismens ideologi. Den vetenskapliga forskningen tjänade nu till att bekräfta politiska intressen. Dialog och utbyte utvecklades till delvis häftiga debatter, som inte sällan slutade i ett totalt kommunikationsstopp. Den tyske språkforskaren Jacob Grimm (1785–1863) och den danske lingvisten Rasmus Rask (1787–1832) bröt t. ex. all kontakt efter en strid om Grimms interpretation av de ”tyska” språken.⁵⁷ Grimm hade i sin ”tyska” grammatik, *Deutsche Grammatik* (1819), sammanfattat både de germanska och de skandinaviska språken under överbegreppet ”tysk”. Hans tyska språkhistoria *Geschichte der Deutschen Sprache* (1848) innehöll huvudsakligen de skandinaviska språken.⁵⁸

Det gränsöverskridande vetenskapliga och kulturella utbytet ifråga om den transnationella regionen ”Norden” kunde inte ske utan konflikter och motsättningar, eftersom forskarna i nationens intresse gjorde anspråk på denna region som företrädare för den egna nationen. Särskilt tydliga blev de nationella rivaliteterna inom ämnet arkeologi, den nordiska fornforskningen. Som en omedelbar reaktion på nationalstaternas behov av och krav på en egen källbaserad historia etablerades ämnet i början av 1800-talet.⁵⁹

Nationell rivalitet visade sig också i den debatt om Nordens urbefolkning som ägde rum mellan den norske historikern Peter Andreas Munch (1810–63) och den danske forntidsforskaren Jens Jacob Asmussen Worsaae (1821–85).⁶⁰ Munch levererade i detta sammanhang en alldeles egen förklaring till uppkomsten av begreppet ”nordisk”:

Den äkta germanska nationaliteten, som uppenbarar sig i Eddasagorna [...] tilldrog emellertid också Tyskarnas uppmärksamhet och beundran [...]. Då uppkom begreppet ’nordisk’ som motsats till ’tysk’. Att det, som man antog för nordiskt, dvs. lika mycket danskt, norskt och svenskt, endast och allenast var *norskt*, hade Tyskarna naturligtvis ingen idé om. [- -] Så småningom trodde också de danska vetenskapsmännen själva att det de kallade för isländskt också var nordiskt, och att det som var nordiskt också var danskt; [- -] och det ledde till [...] att man antog en överensstämmelse mellan norsk och dansk nationalitet i forntiden, som i verkligheten aldrig hade funnits, att man överförde nyare förhållanden på forntiden och satte upp ett i forntiden ökat begrepp om den *gemensamma nordiska kulturen, nordisk mytologi och nordisk enhet*.⁶¹

Liksom Schlözers generation diskuterade också denna generation vetenskapsmän definitionen av det egna forskningsfältet. Munch, Grimm och Rask var dock inte längre bara angelägna om att bestämma sina forskningsfält. De försökte även hitta nationella, autentiska benämningar som kunde användas för att legitimera nationella anspråk på Norden.

Den europeiska dimensionen

Den vetenskapliga konstruktionen av Norden kring 1800 kan inte tänkas utan den europeiska kontexten. Argument för detta utgör det nära sambandet mellan vetenskapernasandel och Nordens utveckling, det kulturella utbytet och den gränsöverskridande dialogen, i vilken den vetenskapliga debatten om Norden ägde rum, Nordenbegreppets avhängighet av den allmänna europeiska – särskilt nationalstaternas – utveckling samt Nordenutvecklingens korrelation med den samtida Europabilden.

Nordenbegreppet var i sin utveckling djupt beroende av vetenskaps- och universitetshistoriens strukturer och processer. Den vetenskapliga konstruktionen av Norden måste i detta sammanhang anses som ett europeiskt projekt. Den bestämdes på ett avgörande sätt av vetenskapernas europeiska och internationella utveckling. Humboldts krav på forskning ledde till vetandets fragmentering omkring 1800.⁶² Nya ämnen utvecklades, de redan existerande differentierades. Vetenskapernas nödvändiga inre differentiering följdes av en specialisering. Upplýsningens globalt tänkande, polyglotta universallärde utvecklades till den på den egna nationen koncentrerade specialist, som inskränkte och bestämde sitt forskningsfält. Mot denna bakgrund var den ”vida Nordens” fragmentering bara en tidsfråga.

Väsentliga beståndsdelar i den vetenskapliga konstruktionen av Norden utvecklades utanför Norden, på kontinenten respektive i Europa. Därifrån exporterades de till Skandinavien. De fornnordiska källorna transporterades från Island till Köpenhamn och vidare till kontinenten, till Tyskland. Här skedde den avgörande omtydningen genom överföringen av den skandinaviska traditionen på allmänt nordisk–germanska förhållanden. Montesquieu och Herder, men också Jacob Grimm, måste nämnas i detta sammanhang. Deras interpretation av Norden återverkade på Skandinavien och påverkade den skandinaviska forskningsdebatten.⁶³ Konstruktionen av Norden kan därför inte tänkas utan den europeiska och tyska kontexten. Den är inte heller tänkbar utan de nära kulturella och vetenskapliga kontakterna mellan Tyskland och Skandinavien.⁶⁴

Nordenbegreppets omvandling ägde rum i en tid av stora allmänna förändringar. Den skedde i samband med och mot bakgrund av ett stort antal olika omvandlingsprocesser, vilka ledde till en grundläggande omgestaltning av Europa vid övergången till modern tid. Hit hörde förändringarna i förhållandet mellan stat, kyrka och vetenskap samt den växande betydelsen av borgerskapet. Den ökande sekulariseringen öppnade nya perspektiv och bildade en förutsättning för den vetenskapliga forskningen om Norden. Franska revolutionen och Napoleonkrigen ledde till en allmän osäkerhet. Många tvivlade på framtiden och framsteget. Mot denna bakgrund erbjöd en förment hel och idyllisk, förfluten tid en tillflyktsort. Häri ligger en förklaring till varför Herders och Grimms idéer utvecklades just vid denna tidpunkt och varför de bar frukt just då. Konstruktionen av Norden var beroende av nationsbildningsprocessen. Den kan inte tänkas isolerad från den allmänna europeiska utvecklingen.

Inte minst berördes begreppet ”Norden” av de stora semantiska förändringarna som skedde i hela Europa kring år 1800. ”Norden” är en del av Reinhart Kosellecks s. k. ”sadeltid” (*Sattelzeit*), som ligger till grund för det stora, tyskspråkiga begreppshistoriska lexikonet *Geschichtliche Grundbegriffe*. Därmed menas de djupgående förändringarna i innebörden och användningen av många begrepp som ägde rum just omkring 1800. Den ledde till att många begrepp helt eller delvis förlorade sina historiska betydelser, så att de gamla betydelserna i dag endast kan förstås med hjälp av kritiska kommentarer och utförliga förklaringar.⁶⁵

Som region är Norden inte unik. Liknande konstruktioner förekom samtidigt också i andra delar av Europa: Balkanhalvön, Orienten och Östern kan nämnas i detta sammanhang. Det rörde sig om parallella utvecklingar.⁶⁶ Till sina specifika former präglades alla dessa regioner av de regionala förhållandena, men i sin helhet var de beroende av den europeiska utvecklingen och den samtida Europabilden.⁶⁷ Den skandinaviska Nordens upphöjning och positiva uppvärdering skedde samtidigt som, och i korrelation med, en förstärkning av den negativa bilden av Östeuropa. Det finns nära samband mellan Östeuropabegreppets utveckling och

Nordenbegreppets omvandling. Förändringarna i Europabilden och förskjutningen av kontinentens centrum leder på detta sätt också till en perspektivförändring vad angår de europeiska regionerna.

Nordens koordinater – en sammanfattning

Sökandet efter Nordens koordinater ledde till mångfaldiga lösningsförslag. Det gav dock inget entydigt resultat. Norden var och förblev ett obestämt begrepp. Den låter sig inte heller begränsas och bestämmas i efterhand. Nordens bestämning och lokalisering var dock inte heller syftet med den här texten. Tonvikten har legat vid de vetenskapliga uppfattningarna och definitionerna av ”Norden” i Tyskland och Skandinavien mellan 1770 och 1850. För denna konstruktionsprocess och för den vetenskapliga forskningen om ”Norden” är det möjligt att sammanfatta följande koordinater.

De europeiska föreställningarna om Norden bestämdes fram till slutet av 1700-talet av den antika världsåskådningen, som präglades av en Nord–Syd-dikotomi. Enligt den sträckte sig ”Norden” från Atlanten till Asien. Denna geografiska räckvidd förändrades omkring 1800; ”Norden” konstruerades som den skandinavisk–germanska Norden och försågs med nya, kulturella attribut. Inom denna förändringsprocess spelade vetenskaperna en avgörande roll. Med hjälp av Nordendefinitioner i tysk- och skandinaviskspråkigt källmaterial har förändringarna i bilden av denna europeiska region vid övergången till modern tid undersökts i denna text. Efter en inledningsvis kosmopolitiskt och globalt upplysande Nordenforskning, ledde den vetenskapliga specialiseringen och uppsplittringen av de olika forskningsämnena nästan tvingande till en fragmentering och förminskning av forskningsområdet ”Norden”.

Nationsbildningsprocessen och sökandet efter den nationella identiteten medförde den nationella splittringen av Norden. I samband med en ökande korrelation mellan vetenskap och politik anpassades Norden till nationalstatens krav, och användes i dess intresse. ”Norden” blev till en ideologisk konstruktion.

Summary

The coordinates of the North: Scientific constructions of an European region 1770–1850. By Hendriette Kliemann. The European perception of the North has its roots in the ancient worldview, with its general division between the known and civilized world and the unknown, barbarian North. This ”wide” North included Iceland and Scandinavia as well as Russia and today’s Eastern Europe, and could even cover parts of Asia. It dominated the European perception of the North until the eighteenth century. About 1800, the concept of a wide North was paling before the

emergence of a new, geographically reduced construction: the North as Scandinavia. At the same time, the term "eastern" was losing its exclusive meaning of "oriental"; henceforth, it referred to the – from our perspective – eastern parts of Europe.

This essay is about the attempts made by German and Scandinavian scholars to define and locate the region during the eighteenth and early nineteenth century. They started to do systematic research on the North and therefore had to define their object. In the beginning, their studies were characterized by the cosmopolitan and global ideas of the Enlightenment, but scientific specialization and differentiation soon led to a fragmentation of their subject. Nation-building and the search for national identity resulted in the national division of the North. Against the background of an increasing interlocking between science and politics, the North was adapted to the needs of the nation state. The North became an ideological construction.

Noter

1 Uppsatsen bygger på författarens akademiska avhandling *Koordinaten des Nordens: Wissenschaftliche Konstruktionen einer europäischen Region. 1770–1850* (Berlin, 2005).

2 Art. "Norden", i Friedrich A. Brockhaus, *Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände: Conversations-Lexicon* (Leipzig, 1819–20), 10 vol.

3 Jfr Reinhard Lettau, *Zur Frage der Himmelsrichtungen* (München, 1988). Om den sydeuropeiska synen på Norden, jfr Peter Stadius, "Der Norden des Südens: Von Bildern und Legenden zu Stereotypen und Modellen", i *Das Projekt Norden: Essays zur Konstruktion einer europäischen Region*, ed. Bernd Henningsen (Berlin, 2002), 79–102, samt hans avhandling, Peter Stadius, *Resan till norr: Spanska Nordenbilder kring sekelskiftet 1900* (Helsingfors, 2005). Se också Miroslav Hroch om Mellaneuropas syn på Norden: Miroslav Hroch, "Die Mitte und der Norden: Eine mitteleuropäische Selbstreflexion", i Henningsen, *Projekt*, 65–78.

4 Jfr Matti Klinge, "Om begreppen Sverige och Finland", i Matti Klinge, *Runebergs två fosterland*, (Borgå, 1984), 7–30.

5 Jfr t. ex. Annelore Engel-Braunschmidt m. fl., eds, *Ultima Thule: Bilder des Nordens von der Antike bis zur Gegenwart* (Frankfurt am Main, 2001).

6 Jfr Hendriette Kliemann, "Aspekte des Nordenbegriffes in Deutschland um 1800". i Henningsen, *Projekt*, 37–57.

7 Jfr James G Carrier, ed., *Occidentalism: Images of the West* (Oxford, 1995); David Gress, *From Plato to NATO: The idea of the West and its opponents* (New York, 1998).

8 Jfr Hans Lemberg, "Zur Entstehung des Osteuropabegriffes im 19. Jahrhundert: Vom 'Norden' zum 'Osten' Europas", *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas* 33 (1985), 48–91.

9 Jfr Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The map of civilization on the mind of the Enlightenment* (Stanford, 1994).

10 Jfr t. ex. Øystein Sørensen & Bo Stråth, eds, *The cultural construction of Norden* (Oslo, 1997).

11 Det finns talrika studier över reseskildringar om Norden. En av de senaste är Stadius, *Resan*, där den sydliga synen på Norden undersöks med hjälp av spanska resenärers berättelser. Ett nordiskt forskningsprojekt kring reselitteratur, vetenskap och Nordenbilder, i vilket såväl Stadius som undertecknad var med, verkade under åren 2000–2004 under titeln *Konstruktionen af Norden 1700–1830: Utopi og dystopi*. En projektantologi med arbetsnamnet *Northbound: Travel-Encounters—Constructions 1700–1830* utkommer inom kort. Reseskildringar från tiden omkring 1800 har undersökts i t. ex. Hildor Arnold Barton, *Northern Arcadia: Foreign travelers in Scandinavia, 1765–1815* (Carbondale, 1998). För en utförlig förteckning över reseskildringar av Sverige, men också av

Nordeuropa, se Samuel E. Bring, *Itineraria Svecana: Bibliografisk förteckning över resor i Sverige fram till 1950* (Stockholm, 1954).

12 Jfr Uli Kutter, *Reisen–Reisehandbücher–Wissenschaft: Materialien zur Reisekultur im 18. Jahrhundert* (Neuried, 1996), 238.

13 Jfr Björn Wittrock, "The modern university: The three transformations", i *The European and American university since 1800: Historical and sociological essays*, eds Sheldon Rothblatt & Björn Wittrock (Cambridge, 1993), 303–62, särskilt 310–19.

14 Se t. ex. Rüdiger vom Bruch, "Die Gründung der Berliner Universität", i *Humboldt International: Der Export des deutschen Universitätsmodells im 19. und 20. Jahrhundert*, ed. Rainer Christoph Schwinges (Basel, 2001), 53–73.

15 Osterhammel betonar vetenskapernas roll i konstruktionen av Asien på 1700-talet och argumenterar åt samma håll. Jfr Jürgen Osterhammel, *Die Entzauberung Asiens: Europa und die asiatischen Reiche im 18. Jahrhundert* (München, 1998).

16 Jfr Ralph Jessen & Jakob Vogel, eds, *Wissenschaft und Nation in der europäischen Geschichte* (Frankfurt am Main, 2002).

17 Jfr katalogen till den stora Skandinavien- och Tysklandsutställningen som visades i Berlin, Stockholm och Oslo 1997–98. Se Bernd Henningsen m. fl., eds, *Wahlverwandtschaft: Skandinavien und Deutschland. 1800–1914* (Berlin, 1997).

18 Jfr t. ex. Monika Flacke, ed., *Mythen der Nationen: Ein europäisches Panorama* (Berlin, 1998).

19 Jfr Bernd Henningsen, *Der Norden: Eine Erfindung. Das europäische Projekt einer regionalen Identität* (Berlin, 1993), 7.

20 Bernd Henningsen, "Statt einer Einleitung: Bilder einer Ausstellung", i Henningsen, *Projekt*, 9–16.

21 För teoretiska begreppshistoriska överläggningar, se den för diskussionen grundläggande texten: Reinhart Koselleck, "Einleitung", i *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, eds Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck (Stuttgart, 1972–97), vol. 1, xiii–xxvii. Kosellecks utkast till en begreppshistoria och det stora begreppshistoriska lexikonet lade grunden till en intensiv begreppshistorisk forskning och teoretisk diskussion, inte bara i Tyskland.

22 Jfr Johannes Schwieger, "Der Begriff

Norden", i Josef von Strzygowski, *Der Norden in der bildenden Kunst Westeuropas: Heidnisches und christliches um das Jahr 1000* (Wien, 1926), 271–90, särskilt 271.

23 Jfr t. ex. Stefan Troebst, "Nordosteuropa: Geschichtsregion mit Zukunft", *Nord-europaForum*, Neue Folge 1 (1999), 53–69.

24 Jfr t. ex. Zernacks Östeuropakoncept: Klaus Zernack, *Nordosteuropa: Skizzen und Beiträge zu einer Geschichte der Ostseeländer* (Lüneburg, 1993); Ralph Tuchtenhagen, "Nordosteuropa: Begriff und Raumabgrenzung", i *Studienhandbuch Östliches Europa*, ed. Harald Roth, 2 vol. (Köln, 1999–2002), I, 73–80. För Östersjön, se t. ex. David Kirby, *Northern Europe in the early-modern period: The Baltic world 1492–1772* (London, 1990); David Kirby, *The Baltic world 1772–1993: Europe's northern periphery in an age of change* (London, 1995); Matti Klinge, *Die Ostseewelt* (Helsingfors, 1995); Kristian Gerner & Klas-Göran Karlsson, *Nordens Medelhav: Östersjöområdet som historia, myt och projekt* (Stockholm, 2002).

25 Jfr t. ex. temanumret "De Nordiske Fællesskaber: Myte og realitet i det nordiske samarbejde", *Den Jyske Historiker* 69–70 (1994).

26 Om rumsforskningen, jfr t. ex. Jürgen Osterhammel, "Die Wiederkehr des Raumes: Geopolitik, Geohistorie und historische Geographie", *Neue Politische Literatur* 43 (1998), 374–97; Karl Schlögel, *Im Raume lesen wir die Zeit: Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik* (München, 2003).

27 Sørensen & Stråth.

28 Jfr Martin W. Lewis & Kären E. Wigen, *The myth of continents: A critique of meta-geography* (Berkeley, 1997), 48, 74 f.

29 Jfr i detta sammanhang Pertti Joenniemi diskussion av det "nordliga" och det "nordiska" som naturliga, geografiska, politiska och kulturella kategorier. Se Pertti Joenniemi, "Det nordliga slår tillbaka: Hur går det för det nordiska?", i *Finland i Norden: Finland 50 år i Nordiska rådet*, ed. Lars Erik Häggman (Vasa, 2005), 108–15, särskilt 111 f.

30 Om regionernas roll i historien, jfr t. ex. temanumret "Regionen i historien", *Den Jyske Historiker* 65–68 (1994).

31 Jfr Hendriette Kliemann, "Russlands nordisches Image und der Wandel des Nordenbegriffes um 1800", i *Perceptions of loss, decline and doom in the Baltic Sea re-*

gion: *Untergangsvorstellungen im Ostseeraum*, eds Jan Stampelh m. fl. (Berlin, 2004), 97–111.

32 Jfr t. ex. Hans-Dietrich Schultz, ”Wahlverwandtschaften’: Der Beitrag der Geographie zum ’Mythos der Nationen’”, *Humboldt-Spektrum* 5 (1998), 38 ff.

33 Jfr Kliemann, ”Aspekte”, 44 ff.

34 Jfr t. ex. Ernst Moritz Arndt, *Einleitung zu historischen Charakterschilderungen* (Berlin, 1810), 98 f.; Anders Magnus Strinholm, *Svenska folkets historia från äldsta till närvarande tider*, 5 vol. (Stockholm, 1834–54), I, 1 f.

35 Jfr t. ex. Ernst Kapp, *Philosophische oder Vergleichende allgemeine Erdkunde als wissenschaftliche Darstellung der Erdverhältnisse und des Menschenlebens nach ihrem inneren Zusammenhang*, 2 vol. (Braunschweig, 1845), II, 109; Friedrich Nösselt, *Handbuch der Geographie für Töchter Schulen und die Gebildeten des weiblichen Geschlechts*, vol. 1 (Königsberg, 1841), 71.

36 Jfr t. ex. Anton von Etzel, *Die Ostsee und ihre Küstenländer, geographisch, naturwissenschaftlich und historisch* (Leipzig, 1859), v–viii.

37 Jfr t. ex. Bo Stråth, ”Scandinavian identity: A mythical reality”, i *European identities: Cultural diversity and integration in Europe since 1700*, ed. Nils Arne Sørensen (Odense, 1995), 37–57.

38 Jfr Steen Bo Frandsen, *Dänemark – der kleine Nachbar im Norden: Aspekte der deutsch-dänischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert* (Darmstadt, 1994).

39 Om Ryssland, jfr Mark Bassin, ”Inventing Siberia: Visions of the Russian east in the early nineteenth century”, *American Historical Review* 96 (1991), 763–94. Om Lappland, se t. ex. Sven Widmalm, *Mellan kartan och verkligheten: Geodesi och kartläggning 1695–1860* (Uppsala, 1990), särskilt 169–263.

40 August Ludwig Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte: Aus den neuesten und besten Nordischen Schriftstellern und nach eigenen Untersuchungen beschrieben, und als eine geographische und historische Einleitung zur richtigen Kenntnis aller Skandinavischen, Finnischen, Slavischen, Lettischen und Sibirischen Völker, besonders in alten und mittleren Zeiten* (Halle, 1771).

41 Jfr Hendriette Kliemann, ”Ett mångfaldigt begrepp: August Ludwig Schlözers kon-

struktion av Norden”, *Historisk Tidskrift för Finland* 87 (2002), 315–36.

42 Ibidem, 333.

43 Jfr Otto Brandt, ”Das Problem der ’Ruhe des Nordens’ im 18. Jahrhundert”, *Historische Zeitschrift* 140 (1929), 550–64. Jfr Kliemann, ”Aspekte”, 44 ff.

44 Jfr Arnold Herrmann Ludwig Heeren, *Handbuch der Geschichte des Europäischen Staatensystems und seiner Colonien, von seiner Bildung seit der Entdeckung beider Indien bis zu seiner Wiederherstellung nach dem Fall des Französischen Kaiserthrons, und der Freiwerdung von Amerika* (1809), 4. uppl. (Göttingen, 1822). Citat från vol. 2, 248.

45 Carl Ritter, *Europa ein geographisch-historisch-statistisches Gemälde, für Freunde und Lehrer der Geographie, für Jünglinge, die ihren Cursus vollendeten, bey jedem Lehrbuche zu gebrauchen*, vol. 1 (Frankfurt am Main, 1804), xiv. Se också Hanno Beck, ”Geographie und Statistik: Die Lösung einer Polarität”, i *Statistik und Staatenbeschreibung in der Neuzeit vornehmlich im 16.–18. Jahrhundert: Bericht über ein interdisziplinäres Symposium in Wolfenbüttel 1978*, eds Mohammed Rassem & Justin Stagl (Paderborn, 1980), 269–81.

46 Jfr Klaus Bohnen, ”Der Mythos vom Norden in deutscher Kulturtradition”, i *Der ’Neue Norden’: Deutschland und die Europäische Union. Vorträge des Symposiums vom 11.–13. März 1999 am Center für Sprache und Interkulturelle Studien der Universität Aalborg*, ed. Ernst-Ullrich Pinkert (Kopenhagen, 2000), 19–29; Klaus von See, *Barbar, Germane, Arier: Die Suche nach der Identität der Deutschen* (Heidelberg, 1994).

47 Jfr bl. a. Gonthier-Louis Fink, ”Von Winckelmann bis Herder: Die deutsche Klimatheorie in europäischer Perspektive”, i *Johann Gottfried Herder: 1744–1803*, ed. Gerhard Sauder (Hamburg, 1987), 156–76. Jfr också Carl Frängsmyr, *Klimat och karaktär: Naturen och människan i sent svenskt 1700-tal* (Stockholm, 2000).

48 Niels Matthias Petersen, *Om språkkunskap i Norden* (Karlstad, 1842), 32.

49 Petersen, 30. Jfr också Nikolai Frederik Severin Grundtvig, *Til Nordmænd om en Norsk Hoi-Skole* (Christiania, 1837), 7.

50 Jfr Frandsen, 63. Se också Martin Thom, *Republics, nations and tribes* (London, 1995), 212.

51 Schlözer, 2 f. Om inte annat anges är översättningarna mina egna.

52 Jfr Osterhammel, *Entzauberung*, särskilt 15–37.

53 Uttrycket ”den nordiska renässansen” härstammar från Anton Blancks undersökning av 1700-talets götiska poesi. Jfr Anton Blanck, *Den nordiska renässansen i sjuttonhundratalets litteratur: En undersökning av den ’Götiska’ poesins allmänna och inhemska förutsättningar* (Stockholm, 1911). Jfr också Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria*, 4 vol. (Stockholm, 1975–81), IV, 291–300.

54 Johan Gottfried Herder, ”Iduna oder der Apfel der Verjüngung”, i *Herders sämtliche Werke*, ed. Bernhard Suphan, 33 vol. (Berlin, 1877–1913), XVIII, 483–502.

55 Jfr t. ex. von See, 76 ff.; Klaus Böldl, *Der Mythos der Edda: Nordische Mythologie zwischen europäischer Aufklärung und nationaler Romantik* (Tübingen, 2000), 138–45, 152 ff. Se också Lutz Rühling, ”Nordische Poetry und gigantisch-barbarische Dichtkunst: Die Rezeption der skandinavischen Literaturen in Deutschland bis 1870”, i *Weltliteratur in deutschen Versanthologien des 19. Jahrhunderts*, eds Helga Essmann & Udo Schöning (Berlin, 1996), 77–121.

56 Jfr Fink, 160 ff.; Stadius, ”Norden”, 90 f.

57 Jfr Frandsen, 50 f.; Inge Adriansen, *Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet: Brug af folkeminder og folkesprog i nationale identitetsprocesser – især belyst ud fra striden mellem dansk og tysk i Sønderjylland* (Sønderborg, 1990), 41 ff., 53 f.

58 Jacob Grimm, *Deutsche Grammatik*,

4 vol. (Göttingen, 1819–1939), I–IV, särskilt I, xxxviii; Jacob Grimm, *Geschichte der Deutschen Sprache*, 2 vol. (Leipzig, 1848), I–II, särskilt II, 726. Jfr Adriansen, 41 ff., 53 f.

59 Jfr Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria: Bildning och vetenskap under tusen år*, 2 vol. (Stockholm, 2000), II, 28; Frandsen, 42 f.

60 Jfr Peter Andreas Munch, *Skandinavismen, nærmere undersøgt med Hensyn til Nordens ældre nationale og literaire Forhold: Bemærkninger ved J. J. A. Worsaae’s Skrift ”om en forhistorisk saakaldet ’tydsk’ Befolkning i Danmark”* (Christiania, 1849), 3 f. Se också Frandsen, 65.

61 Munch, 41 f.

62 Jfr t. ex. Peter Lundgreen, ”Humboldt International’: Schlussbemerkungen zu einer Tagung”, i Schwinges, 485 ff.

63 Jfr Henningsen, *Erfindung*, 16.

64 Jfr bl. a. Henningsen, *Wahlverwandtschaft*.

65 Jfr Koselleck, xv.

66 En utförlig forskningsöversikt ger Fritzhof Benjamin Schenk, ”Literaturbericht Mental Maps: Die Konstruktion von geographischen Räumen in Europa seit der Aufklärung”, i *Mental maps*, ed. Christoph Conrad, *Geschichte und Gesellschaft* 28 (2002), 493–514. Jfr Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (Oxford, 1997), Edward W. Said, *Orientalism: Western conceptions of the Orient* (1978), ny uppl. (London, 1995) samt Wolff och Lemberg.

67 Jfr t. ex. Heinz Gollwitzer, *Europabild und Europagedanke: Beiträge zur deutschen Geistesgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts* (München, 1964).